

Terug

Kerkelijke reformaties in veelvoud

naar hoe het begon

Centraal in de geschiedenis van het christendom staat het besef dat de kerk en de gelovigen voortdurend behoefte hebben aan verbetering. Die verbetering is nodig omdat de gelovigen – en daarmee ook de kerk – door de menselijke zwakheid steeds dreigen af te dwalen van het oorspronkelijke ideaal. Een terugkeer naar een betere, meer oorspronkelijke situatie. Hervorming is, kortom, terug naar hoe het begon.

Bij het woord reformatie denkt iedere enigszins ontwikkelde lezer momenteel onmiddellijk aan een tijdperk in de geschiedenis van het westerse christendom: de periode van de kerkelijke hervormingsbewegingen rond figuren als Maarten Luther, Huldrych Zwingli, Johannes Calvijn en Menno Simons. Maar die hoofdrolspelers in de woelige conflicten van de zestiende eeuw hebben hun eigen tijd nooit als die van de reformatie aangeduid. Zij gebruikten het woord wel, maar dan als aanduiding voor wat zij noodzakelijk achtten voor kerk en samenleving: een ingrijpende hervorming. Als aanduiding van een tijdperk, dus als historiografisch ordeningsbegrip, wordt het woord reformatie pas in de zeventiende eeuw gebruikt, en wel door Veit Ludwig von Seckendorff. Deze Duitse staatsman, die het onder meer tot geheimraad en kanselier van graaf Maurits van Saksen had gebracht, legde in 1681 zijn meeste ambten neer om zich terug te trekken op zijn landgoed en zich daar aan de geschiedschrijving te wijden. Zijn belangrijkste werk werd een driedelige reactie op een geschiedenis van het lutheranisme van de Franse jezuïet en historicus Louis Maimbourg. Voor Maimbourg was het lutheranisme een sektarische dwaling, een deformatie van het ware christendom. Von Seckendorff antwoordde daarop door in zijn in 1688 gedrukte werk het lutheranisme kortweg aan te duiden ►

Peter Nissen is hoogleraar Cultuurgeschiedenis van de religiositeit, in het bijzonder vanaf de vroegmoderne tijd, aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Detail van het drieluik 'De zeven sacramenten' van Rogier van der Weyden'

als een herstel van het ware christendom, ja als 'de reformatie'. Hij wilde die onderscheiden van het calvinisme: de ware reformatie was alleen die van zijn eigen confessie, het lutheranisme. Hij reserveerde de term dan ook voor de veranderingen die vanaf 1517 door Maarten Luther in gang waren gezet. Het tijdperk van de reformatie eindigde volgens hem met het overlijden van Luther in 1546.

Het idee van de reformatie als aanduiding van een historische periode was daarmee geboren. De behoefte om de geschiedenis te periodiseren was groot in de tijd van Von Seckendorff. De gymnasiumrector Christoph Cellarius, later hoogleraar te Halle, begon in 1685 aan een driedelig werk over de wereldgeschiedenis, ingedeeld in de oudheid, de middeleeuwen en de nieuwe tijd ('Neuzeit'). Daarmee werd een periodisering ingevoerd die drie eeuwen lang de hand- en schoolboeken voor het vak geschiedenis zou gaan beheersen. Die driedeling heeft zich in onze hoofden vastgezet, ook al weet elke historicus dat zij slechts een constructie is.

Begin van een nieuwe tijd

De reformatie gold voortaan als het begin van de nieuwe tijd. In de achttiende eeuw namen Duitse historici de term reformatie over als aanduiding voor de lutherse hervormingsbeweging vanaf 1517. Het einde van de periode werd geleidelijk opgeschoven naar 1555, het jaar waarin de confessionele verhoudingen door de godsdienstvrede van de Rijksdag van

'Daarmee werd een periodisering ingevoerd die drie eeuwen lang de hand- en schoolboeken voor het vak geschiedenis zou gaan beheersen'

Augsburg min of meer gestabiliseerd werden. Het was de gezaghebbende Duitse historicus Leopold von Ranke die met zijn zesdelige werk *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation* (1839-1847) de term reformatie algemene ingang deed vinden als aanduiding voor een historisch tijdperk. Hij beperkte zich daarbij niet meer alleen tot de lutherse hervorming, al hield hij wel de jaren 1517 en 1555 aan als begin en einde van de tijd van de reformatie. De term zelf reserveerde hij bovendien niet meer alleen voor de kerkelijke veranderingen; hij vervlocht de kerkelijke met de politieke geschiedenis van de zestiende eeuw. Door de grote invloed van Von Ranke raakte de term

reformatie vanaf die tijd algemeen in zwang als aanduiding van een historisch tijdperk. In het protestantse Pruisen van de negentiende eeuw gold de reformatie voortaan als het begin van enkele daar hoog gewaardeerde 'moderne' ontwikkelingen: de opkomst van de rede, van de nationale staat en van de burgerlijke geest. Met de reformatie werd dus de weg gebaad voor de moderniteit.

In katholieke kring werd daar uiteraard heel anders tegenaan gekeken. Daar golden de hervormingsbewegingen van de zestiende eeuw nog steeds als een deformatie. En sinds de Franse Revolutie had men voor een historische deformatie een passende term: revolutie. Alles wat in de negentiende eeuw in katholieke kring - en trouwens ook ver daarbuiten - als revolutie werd aangeduid, was slecht en verderfelijk. De katholieke priester en historicus Johannes Janssen schreef met zijn achtdelige werk *Die Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters* (1878-1894) een roomse tegenhanger van het werk van Von Ranke. De hervormingsbewegingen van de zestiende eeuw werden door hem aangeduid als een 'politieke en kerkelijke revolutie', die uitmondde in chaos en verval. De aanduiding van de kerkelijke hervorming van de zestiende eeuw als een revolutie maakte trouwens ook in andere kringen school, maar dan met een positieve bijklank: de socialistische denker Friedrich Engels had in 1850 de Boerenoorlog van 1524-1525 al uitgelegd als een 'vroegburgerlijke revolutie'. Maar over één zaak waren protestanten, katholieken en socialisten het in de negentiende eeuw wel met elkaar eens: met die reformatie of revolutie begon een nieuw tijdperk in de Europese geschiedenis.

In de tweede helft van de twintigste eeuw is over het breukkarakter van de reformatie onder historici veel gediscussieerd. Begon er met de reformatie echt iets nieuws? Is er sprake van discontinuïteit of juist van continuïteit? De meeste historici zoeken een middenweg tussen die twee polen. De theologiehistoricus Bernd Hamm bijvoorbeeld ziet een zekere continuïteit van 'reformatorische innovaties' vanaf de Late Middeleeuwen, maar onderscheidt daarin de protestantse hervorming van de zestiende eeuw toch als een 'radicale normatieve omwenteling'. De historicus Heinz Schilling spreekt liever niet van een breuk in de zestiende eeuw, maar ziet de protestantse hervorming als het 'culminatiepunt van een tijd van hervormingen'. Die 'tijd van her-

Illustratie uit een kroniek van Diebold Schilling (1485), Jan Hus op de brandstapel.

vormingen' strekt zich uit over een langere periode, waarin sprake is van een 'continuïteit van verandering'.

Innerlijke vernieuwing en restauratie

De hoofdrolspelers in de hervormingsbewegingen van de zestiende eeuw gebruikten het woord reformatie dus niet als een periode-aanduiding, maar bezigden het wel met enige regelmaat als zij hun streven wilden verwoorden. Zij stonden daarmee in een lange traditie. Al in de eerste eeuwen van het christendom werd het woord 'reformatio' gebruikt om een omwenteling aan te duiden die de mens beter moest maken. Het laatste geeft al aan dat de term dan nog vooral een individuele en persoonlijke betekenis heeft: het is de mens, en vooral de innerlijke mens, die hervormd en vernieuwd moet worden, opdat hij een beter mens wordt. De Afrikaanse theoloog

Tertullianus, de eerste christelijke schrijver die zich van het Latijn bediende, sprak rond 200 van een *reformatio in melius*, een 'hervorming ten goede', van de christen. Die reformatie komt dus dicht bij bekering. In de Latijnse Bijbelvertaling van de kerkvader Ambrosius, die rond 400 tot stand kwam, wordt het werkwoord *reformare* twee keer gebruikt als vertaling van een Grieks woord in de brieven van Paulus. De eerste keer, in Rom. 12:2, heeft dat Griekse woord de connotatie van een innerlijke vernieuwing, een vernieuwing van gezindheid. De tweede keer in Fil. 3:21, gaat het om de omvorming van ons 'armzalig lichaam' tot het 'verheerlijkte lichaam van Christus'. Die reformatie kunnen wij niet zelf bewerken. Zij is het werk van Jezus Christus. In diezelfde tijd werd ook door de kerkvader Augustinus regelmatig beklemtoond dat die innerlijke vernieuwing niet door ons zelf, op ►

eigen kracht, tot stand gebracht kan worden. Wij kunnen wel onszelf *deformeren*, maar niet onszelf *reformer*en. Voor dat laatste hebben wij hulp van bovenaf nodig, of in theologische termen: genade.

Deze op innerlijke vernieuwing of omvorming gerichte betekenis van het woord reformatie bleef in de christelijke traditie wel in zwang, vooral in geschriften die met spiritualiteit te maken hebben. In de bloeitijd van de Moderne Devotie, een vroomheidsbeweging die zich in de late middeleeuwen vanuit het IJsseldal over Europa verspreidde, schreef bijvoorbeeld Gerard Zerbolt van Zutphen, lid van de door Geert Grote gestichte gemeenschap van de Broeders van het Gemene Leven in Deventer, een verhandeling 'over de reformatie van de krachten van de ziel' (*De reformatione virium animae*). Maarten Luther heeft het gekend en sprak er met waardering over.

Maar naast deze op innerlijke omvorming gerichte betekenis ontwikkelde zich in de loop van de middeleeuwen een tweede betekenis van het woord reformatie, namelijk die van het herstel van een vroegere, als beter beschouwde toestand. Reformatie is dan zoveel als restauratie: het weer terug brengen tot de oude staat. Het antwoord op het fenomeen

'Het besef klonk in de veertiende eeuw al door dat er misstanden waren in de kerk en dat het verval iedereen trof, van de eenvoudige leek tot en met de paus'

van de misvorming van toestanden werd niet gezocht in nieuwe vormen of structuren, maar in de terugkeer naar het oude en vertrouwde, ja liefst een terugkeer naar de als ideaal gedroomde toestand van het begin. Want zo was het door God gewild. Zo zat het met de wereld: die was door God goed geschapen, maar door de zondigheid van de mens was er de klad in gekomen. En zo zat het ook met de structuren en praktijken van kerk en samenleving. Als daar verval intrad, was dat het gevolg van de menselijke gebrekkigheid. Terugkeer naar het oude, terugkeer naar het begin, was herstel van de door God gewilde ordening. De term *reformatio* duikt, naast verwante Latijnse begrippen als *renovatio*, *restitutio* of *correctio*, vanaf de veertiende eeuw op in teksten die pleiten voor een herstel van toestanden in allerlei instituties: in de stedelijke wetten en regelgeving, in de praktijk van de universiteiten, in de ordening van het Duitse Rijk, in

de naleving van de regels binnen kloostergemeenschappen, kapittels en andere kerkelijke instellingen en ten slotte ook in de kerk als geheel. Het besef klonk in de veertiende eeuw al door dat er van hoog tot laag misstanden waren in de kerk en dat het verval iedereen trof, van de eenvoudige leek tot en met de paus. Daarom was er een *reformatio tam in capite quam in membris* nodig: een hervorming van hoofd en ledematen. De formulering werd met betrekking tot de kerk als geheel waarschijnlijk voor het eerst gebruikt door de Franse bisschop Wilhelmus Durandus de Jongere tijdens het Concilie van Vienne in 1311. Zij was met betrekking tot het kloosterleven echter al eerder gebruikt: paus Nicolaas IV had twee decennia eerder – hij was paus van 1288 tot 1292 – in een brief al gesproken over de noodzaak van een hervorming van hoofd en ledematen bij de machtige kloosterfamilie van Cluny.

Kloosters, concilies en vorsten

Daarmee zijn twee belangrijke instituties genoemd die in het verlangen naar hervorming in de late middeleeuwen een grote rol gingen spelen: het concilie en het kloosterleven. Bijna alle kloosterorden kenden in de late middeleeuwen eigen hervormingsbewegingen, die probeerden misstanden te herstellen door een terugkeer naar een meer oorspronkelijke, meer authentieke naleving van de kloosterregel en door een terugkeer naar het ideaal van de stichter(s). Vaak werden die - toen al of pas later in de geschiedschrijving - genoemd naar een klooster waar de hervorming was begonnen. Zo hadden de benedictijnen hun hervorming van Bursfeld en de cisterciënsers die van Sibculo. De minderbroeders kenden de hervormingsbeweging van de observanten,

waartoe in Nederland de spreekwoordelijke kanselredenaar pater Jan Brugman behoorde, de dominicanen kenden een hervormingsbeweging in de Hollandse provincie en de augustijnen hadden in Duitsland juist een hervorming ondergaan toen in 1505 de student Maarten Luther intrad. Deze hervormingen waren in eerste instantie gericht op de eigen gemeenschap. Maar door de activiteiten van de 'hervormde' kloosterlingen op het gebied van prediking, zielzorg, onderwijs en geschriften hadden zij ook een bredere doorwerking in kerk en samenleving.

Voor de hervorming van de brede kerkgemeenschap werd vanaf de veertiende eeuw steeds meer heil verwacht van een concilie: een kerkvergadering van bisschoppen uit alle windstreken van de Europese christenheid. De pausen hadden zich tijdens hun verblijf in Avignon (1305-1377) en het Westers Schisma (1378-1417) niet in staat én niet bereid getoond de hervorming van de kerk daadwerkelijk ter hand te nemen. Daarom werd het concilie naar voren geschoven als redmiddel: de daar verzamelde bisschoppen werden geacht boven de paus te staan. Het concilie kon, zo had de theoloog Marsilius van Padua in zijn geschrift *Defensor pacis* uiteengezet, de paus met gezag dwingen alsnog over te gaan tot een hervorming van de kerk 'in hoofd en ledematen'. Deze gedachte, die bekend werd als het conciliarisme, maakte opgang tijdens de Concilies van Pisa (1409) en Konstanz (1414-1418). Maar de paus en zijn curie sloegen terug. Zij waren bang de macht uit handen te moeten geven. In 1431 kwam in Bazel opnieuw een concilie bij elkaar om over de hervorming van de kerk te spreken. Maar de paus wist het concilie eindeloos tegen te werken, onder meer door het te verplaatsen, eerst naar Ferrara, daarna naar Florence en ten slotte naar Rome zelf, waar het als een nachtkaaars uitging. Het conciliaire hervormingsstreven had uiteindelijk nauwelijks effect gehad.

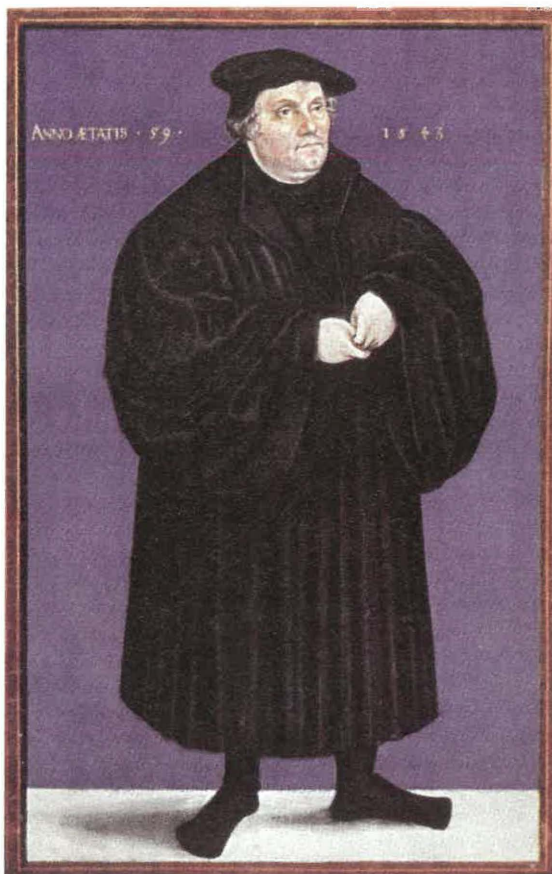
Als het de paus noch de bisschoppen lukte om de gewenste hervormingen door te voeren, dan moesten de vorsten - als vooraanstaande leden van de kerk - het initiatief maar overnemen. Die gedachte was in de veertiende eeuw in Oxford al geformuleerd door de scherpzinnige theoloog John Wiclif. Hij meende dat de kerk er goed aan zou doen afstand te doen van haar macht en rijkdom. Haar privileges en bezittingen kon zij beter overdragen aan

de wereldlijke overheid. De kerk kon dan zelf terugkeren naar de eenvoud van het evangelie. Dat moest toegankelijk gemaakt worden voor alle gelovigen, onder meer door het te vertalen in de volkstaal. Daar zetten volgelingen van Wiclif, in de volksmond *poor priests* (arme priesters) genoemd, zich voor in. De gedachten van Wiclif werden enkele decennia

'Luther gebruikte regelmatig het woord *reformation*, maar hij gebruikte ook andere formuleringen, zoals *verbetering*'

later overgenomen door de theoloog Johannes Hus, hoogleraar aan de universiteit van Praag. Ook hij kreeg in Bohemen volgelingen, naar hem Hussieten genoemd. Hus zelf moest zijn idealen in 1415 bekopen met de dood op de brandstapel.

Tijdens het Concilie van Bazel kwam ook de gedachte op dat de vorsten het voortouw moesten nemen bij de hervorming van de kerk. Zij werd verwoord in een anonieme tekst, de *Reformatio Sigismundi* genoemd, omdat zij pretendeerde de hervormingsplannen van de Duitse keizer Sigismund weer te geven. Zij bevatte verstrekkende hervormingsplannen voor kerk en samenleving, voor de organisatie van het Duitse Rijk, voor de ►

Linksboven:
Concilie van Trente
(1545-1563). Let op
het crucifix in het
midden en de
duif middenboven
als beeld van de
heilige Geest.

Hiernaast:
Maarten Luther
(1483 - 1546). De
eerste lutheranen
en de eerste
gereformeerden
waren het wel eens
geworden over
een gezamenlijke
geloofsbelijdenis
(de Wittenberger
Konkordie), maar
in de Nederlanden
kwam het pas aan
het einde van de
twintigste eeuw tot
een gezamenlijke
kerk.

gezondheidszorg, de secularisering van kerkelijk bezit en de opheffing van het verplichte priestercelebaat. Maar het bleef bij plannen: papier bleek opnieuw geduldig.

Veelstromenland

In het begin van de zestiende eeuw bleek de tijd wel rijp voor breed gedragen hervormingsbewegingen. Zij deden zich voor in een bonte veelvoud van stromingen, elk met eigen accenten. Het misleidende van het periodebegrip reformatie is dat dit het misverstand kan wekken dat er in de zestiende eeuw één hervormingsbeweging was. Die was er niet, er waren er vele. Wat zij met elkaar gemeen hadden, was het besef dat de geloofsbeleving, de kerkelijke praktijk, de theologie en de gezagsuitoefening in de kerk op vele, zo niet alle niveaus hervorming behoefden. Waar

‘Aan katholieke zijde werd al snel beweerd dat de hervormingen van Luther, Zwingli, Calvijn en anderen geen reformatie, maar een deformatie waren’

zij in verschilden, was in de invulling van die hervorming. Het verlangen naar hervorming werd gedeeld, de scenario's voor de hervorming liepen uiteen. Zij konden uiteenlopen op vele punten: wat moest als het hart van het christelijk geloof gezien worden, wat waren de bronnen voor geloofskennis, wat was essentieel in een christelijke levenspraktijk, wie had het recht om hervormingen door te voeren en hoe ver moesten die gaan, wat moest het uit-

eindelijke resultaat van de hervorming zijn? Het besef dat het verlangen naar hervorming algemeen gedeeld werd, bracht kerkhistorici er in de tweede helft van de twintigste eeuw toe ook de katholieke ontwikkelingen in de zestiende eeuw als hervorming aan te duiden. Het Duits en het Engels boden hen een mogelijkheid die het Nederlands niet heeft, namelijk om onderscheid te maken tussen *Reformation* (voor de protestantse hervormingen) en *Reform* (voor de katholieke hervormingen). Maar door sommige historici werd er zelfs over een katholieke reformatie gesproken. Het Concilie van Trente (1545-1563), zo zeiden zij, heeft immers meer dan honderd besluiten of *canones de reformatione* uitgevaardigd. Ook dit concilie, doorgaans beschouwd als een van de fundamente van de Contrareformatie, was dus gericht op een reformatie van de (katholieke) kerk. Luther zelf gebruikte regelmatig het woord *reformation* als het ging om het ongedaan maken van misstanden in de wereld van kerk en geloof. Maar hij gebruikte ook andere formuleringen, zoals ‘verbetering’ (*Besserung*). Want daar was voor hem en voor de andere hervormers van de zestiende eeuw de hervorming eigenlijk op gericht. Alleen het afschaffen van misstanden, zoals de handel in aflaten of het verplichte priestercelebaat, was niet genoeg. De innerlijke gezindheid van de mens moest hervormd worden, dat wil zeggen: die moest gelijkvormig gemaakt worden aan Gods bedoelingen. En die hervorming is zo ingrijpend, aldus Luther, dat alleen God haar kan bewerken. De meningen liepen, zoals gezegd, in de zestiende eeuw uiteen over de vraag tot hoe ver de hervormingen moesten gaan. Aan katholieke zijde werd al snel beweerd dat de hervormingen van Luther, Zwingli, Calvijn en anderen geen reformatie, maar een deformatie waren. Al in 1520 gebruikte de theoloog en humanist Hieronymus Emser, een van de eerste tegenstanders van Luther, deze woordspeling tegen de hervormer uit Wittenberg. Anderen vonden juist dat de hervormingen van de genoemde leiders niet ver genoeg gingen. Zij wilden radicaler te werk gaan, reden waarom zij in de geschiedschrijving, te beginnen door George Huntston Williams in zijn boek *The Radical Reformation* uit 1962, onder de verzamelnaam Radicale reformatie zijn samengebracht. In de zeventiende eeuw leefde in bevindelijke kring het besef dat de reformatie van de zestiende eeuw te oppervlakkig en te uiterlijk was geweest. Zij had niet echt het

innerlijk van de gelovigen vernieuwd. Daarvoor was nog een Nadere reformatie nodig. De reformatie lijkt dus nooit voltooid te zijn. In de rooms-katholieke kerk werd het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) door voor- en tegenstanders als een reformatie betiteld. In een van de documenten van dat concilie, het decreet over de katholieke deelneming aan de oecumenische beweging, werd uitdrukkelijk gezegd dat de kerk 'op haar pelgrimstocht opgeroepen wordt tot een onafgebroken hervorming, die zij als menselijke en aardse instelling voortdurend nodig heeft'. Critici van de rooms-katholieke kerk wijzen er met enige regelmaat op dat zij juist nu een reformatie wel heel goed zou kunnen gebruiken. Maar ook in andere levensbeschouwelijke stromingen klinkt dat geluid. In 2002 vroeg bijvoorbeeld de politica Ayaan Hirsi Ali zich af: 'waar blijft de reformatie van de islam?' reformatie is een begrip geworden dat vele invullingen kan krijgen. Maar nog vaak klinkt in de roep om reformatie het verlangen door naar een terugkeer 'hoe het begon'. ■

Literatuurlijst

- Chr. Bellitto, *Renewing Christianity. A History of Church Reform from Day One to Vatican II*, New York 2001.
- St. Ehrenpreis en U. Lotz-Heumann, *Reformation und konfessionelles Zeitalter*, Darmstadt 2002 (2^e druk 2008).
- K. Elm (red.), *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen*, Berlin 1989.
- B. Hamm, B. Moeller en D. Wendebourg, *Reformationstheorien. Ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation*, Göttingen 1995.
- B. Hamm, 'Wie innovativ war die Reformation?', in: *Zeitschrift für Historische Forschung* 27 (2000), 481-497.
- H. Hillerbrand (red.), *The Oxford Encyclopedia of the Reformation*, Oxford 2005 (ook online).
- D. MacCulloch, *Reformatie. Het Europese huis gedeeld 1490-1700*, Utrecht/Antwerpen 2005.
- J. O'Malley, *Trent and all that. Renaming Catholicism in the Early Modern Era*, Cambridge (Mass.)-London 2000.
- B. Moeller (red.), *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch*, Gütersloh 1998.
- N. Staubach (red.), *Kirchenreform von unten. Gerhard Zerbolt von Zutphen und die Brüder vom gemeinsamen Leben, Tradition-Reform-Innovation*, Frankfurt am Main 2004.

Links: Portret van
Ulrich Zwingli door
Hans Asper (1549).